

LENIN, AVAGY A TELJES MAGYARÁZAT ELVE

Ha Lenin filozófiai tevékenységét vizsgáljuk, úgy tűnik, hogy a filozófia totalitás-elvét ki kell egészíteni a teljes magyarázat elvével, mert ha csak a metafizikai igényt tekinthetjük filozófiainak, akkor igazságtalanul, de mindenképpen kiiktatjuk a fogalom köréből a filozófiai igényű kor-magyarázatot.

Lenin talán sohasem került a metafizika büvkörébe, és ismét csak igazságtalanok lennének, ha minden ténybeli bizonyíték nélkül alkati tényezőkkel magyaráznók a totalitás-igény hiányát egy olyan koponya esetében, amely állandóan és kitartóan a teljes magyarázat megragadására törekedett. A teljes magyarázat különben empirikus igény; a gyakorlat igénye, szemben a szintetikus mozzanatot mindig magába foglaló totalitás-igénnyel, amely a tények teljes magyarázatán túl az egészet mint egészet, mint önálló minőséget ragadja meg, tehát a gyakorlathoz képest mindig elvont marad.

A kérdést még így is megfogalmazhatjuk: vajon minden korban adva vannak-e az elvont totalitás-igény megvalósításának feltételei, és ha az ilyen feltételek hiányoznak, lehetséges-e egyáltalán a filozófia jellegű elméleti tevékenység?

Úgy tűnik, hogy nem minden kor teszi lehetővé a filozófiai világgép kimunkálását, nemcsak azért, mert bizonyos koroknak nincs szükségük egy ilyen magyarázatra, hanem azért is, mert gyakorlati „telítettség” miatt nem lehet átlátni a kor fő tendenciák, márpedig a filozófia valahol a fő tendenciák (társadalmi, tudományos, kulturális tendenciák) átlátásán túl kezdődik. A gyakorlat korának az elméleti gyakorlat felel meg, vagyis az empiriákat közvetlenül elméletté oldó gondolkodás, amely a cselekvés (gyakorlati vagy elméleti) számára ismét csak közvetlen indítékrendszert tartalmaz. Az elméleti gyakorlat mindig ideologikus, mert a kor fő erőihez, fő érdekviszonyaihoz kapcsolódik, de az elméleti gyakorlat mégsem pusztán ideológia, ha eleget tesz

a teljes magyarázat elvének, és az objektív igazságok rendszerét is általánosítja. A totalitás-igényt viszont inkább egy kor hiányai ébresztik fel; a szellem a metafizikában kompenzálja a gyakorlat hiányait, amit az elméleti gyakorlat korlátai révén ismer fel. Egy ilyen – az elméleti gyakorlat hiányaiból kiinduló, de annak általánosításait is felhasználó-kompenzálás szükségképpen túlnő az objektív igazságok rendszerén, és az ideológián is, mert a hiány mindig a kor egészének hiánya, és az objektív igazságok rendszere – a relatív igazságok rendszere ez – azzal, hogy a kor ismereteit rögzíti, egyúttal a megismerés adott korlátait is felmutatja. A totalitás elvének megfelelő filozófia így átcsap a kortudaton, a kortudat elméleti megfogalmazásain, és a kortudat mintegy kívülről „szemlélve” az öntudatban megszüntetve őrzi meg. A filozófia így csak saját logikájának felelős, igazsága a filozófia logikájának igazsága: a totalitásra vonatkozó kijelentések mércéje a totalitásra vonatkozó kijelentések logikai rendszerének koherenciájában van.

De: ez a tagadás, a filozófia kiindulópontja, mint a kortudat, az adott objektív igazságok, az ideologikum tagadása – maga is ideologikus. A logikai rendszer princípiuma, a spekulatív előfeltevés mindenképpen ideologikus: legalább egy elutasító elméleti mozzanatot vagy a kompenzatív funkció ilyen vagy olyan bélyegét hordozza. Egy ilyen kiindulópont viszont *elégtelennek tűnik* a gyakorlat korszakaiban, az elmélet és az élet közvetlen kapcsolatának korszakaiban.

Ismételjük meg most a már feltett kérdést: vajon a metafizikát elutasító korokban lehetetlen-e a filozófiai igényű gondolkodás? Kétségtelen, hogy a kérdés ilyen megfogalmazása eleve bizonyos kétségeket ébreszt a metafizikát komolyan vevő olvasóban: vajon a „filozófiai igényű gondolkodás” azonosítható-e magával a filozófiával, vajon nem hibás-e a kérdést egyáltalán így feltenni? A „filozófiai igényű gondolkodást” számunkra a teljes magyarázat elve képviseli, ennek az elvnek a megvalósítását látjuk Lenin elméleti tevékenységében, és ennek jelenlétét szeretnénk egy lenini mű struktúrájának leírásával bizonyítani, hogy azután ismét felvessük a teljes magyarázat elvének és a totalitás elvének problémáját. A mű: *Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen, 1894-ben* keletkezett, és Lenin első fontos elméleti munkája.

A *Népbarátok* egy polémia frontjainak felvázolásával indul: N. Mihajlovszkij harcot indít az orosz marxisták ellen, cikkei szerint Marx csupán az addigi közgazdasági elméleteket értékelte újra, anélkül, hogy néhány általánosító frázison túl valóban kidolgozta volna a társadalom általános elméletét. A polémia lényege tehát: bebizonyítani Marx társadalomszemléletének forradalmi jelentőségét az elméletben, szemben a szubjektív szociológia teoretizálásával.

Lenin egy Marx-megállapításból indul ki („Álláspontom... a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természettörténeti folyamatként fogja fel”), majd azt vizsgálja, hogy milyen módon dolgozta ki Marx ezt az alapeszmét: „Úgy dolgozta ki, hogy a társadalmi élet különféle területei közül kiemelte a gazdasági, a társadalmi viszonyok összességéből kiemelte a *termelési viszonyokat* mint alapvetőket, elsődlegeseket, valamennyi többi viszonyt meghatározókat.” (*Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen.* V. I. Lenin összes művei, Kossuth Könyvkiadó, 1963. I. kötet, 129.) (A továbbiakban minden idézetet e kiadásból veszünk, ezért csak az oldalszámot jelöljük.) Másutt megjegyzi: „Már önmagában ez a gondolat – materializmus a szociológiában – zseniális gondolat volt. *Egyelőre* természetesen csak hipotézis, de olyan hipotézis, amely először teremtette meg a szigorúan tudományos állásfoglalás lehetőségét a történelmi és társadalmi kérdésekben.” (125.)

Mint az idézetből kitűnik, Lenin megkülönbözteti a marxi gondolatmenet 3 mozzanatát: gondolat – hipotézis – tudományos állásfoglalás. A gondolat (a termelési viszonyok objektív volta) a társadalom egészére vonatkozó előfeltevés. A hipotézis az előfeltevés logikai következményeinek egyetlen koherens modellben való megfogalmazása. A tudományos állásfoglalás a modell funkcióinak és a tényeknek az összehasonlítása, egybevetése. Számunkra, a felvetett kérdés szempontjából, e három mozzanat közül a hipotézis szerepe a legfontosabb. A hipotézis ugyanis mindig modell, s a kérdés az, hogy a marxi hipotézis milyen irányban nyitott a tények és igazságok számára, és tegyük hozzá: milyen igazságok számára.

Marx hipotézise a szociológiát tudománnyá változtatta, mert: 1) kimutatta, hogy „az eszmék menete a dolgok menététől függ”; 2) „A materializmus tökéletesen objektív kri-

tériumot szolgáltatott – a fontos jelenségeknek a nem fontosaitól való megkülönböztetésére –, amikor kiemelte a *termelési viszonyokat* mint a társadalom struktúráját, és lehetővé tette, hogy alkalmazzák ezekre a viszonyokra az ismétlődésnek azt az általános tudományos kritériumát, amelynek a szociológiára való alkalmazhatóságát a szubjektivisták tagadták”; 3) „...a társadalmi viszonyoknak a termelési viszonyokra s ezeknek a termelőerők fejlettségi fokára való visszavezetése teremtette meg a szilárd alapját annak, hogy a társadalmi alakulatok fejlődését természettörténeti folyamatnak fogjuk fel.”

Lenin elemzése szerint tehát a marxi gondolat a hipotézis megfogalmazása révén megteremti a tudományos társadalomfelfogás lehetőségét: a történelmi materializmus ezek szerint tudomány és nem természetfilozófia; tudomány, amely alapvetően különbözik az „apriorisztikus, dogmatikus, elvont konstrukcióktól”, mert „az efféle elméleteik hasznavehetetlenek már pusztán létüknél fogva, hasznavehetetlenek alapvető módszereiknél, merő és sivár metafizikai szellemükénél fogva” (129.). De a történelem ilyen felfogása teszi lehetővé azt is, „hogy a társadalmi jelenségek leírásáról (és az eszmény szempontjából való elbírálásukról) áttérjenek a jelenségek szigorúan tudományos elemzésére” (126.), vagyis azt, hogy az ideologikus mozzanatot a történelemszemléletből kiküszöböljük.

Úgy tűnik, hogy a spekuláció, az előfeltevések-elvek és a belőlük fakadó következményrendszer semmilyen szerepet sem kap ebben az elemzésben, a filozófia pedig teljesen kívül marad a marxi szemlélet körén. De ha felfigyelünk az elméleti kifejtést kísérő polémia néhány megállapítására, akkor kiderül, hogy a marxi hipotézis maga az az elméleti kiindulópont, amely a filozófiai előfeltevés szerepét betölti. Lenin írja: „Mihajlovszkij úr olvasta »A filozófia nyomorúságá«-t, és nem vette észre, hogy Marx itt materialista szempontból elemzi Proudhon szociológiáját, hogy a legkülönbözőbb történelmi kérdések Proudhon javasolta megoldásának bírálatában a materializmus elveiből indul ki...” (129.). Arrébb *A tőkéről* szólva: „Ha a materializmus alkalmazása ennek az egy [a tőkés társadalomról van szó] társadalmi alakulatnak elemzése és magyarázása során ilyen ragyogó eredményekkel járt, akkor egészen természetes, hogy a materia-

lizmus a történelemben már nem hipotézis többé, hanem tudományosan ellenőrzött elméletté válik ...” (132.)

Kitűnik, hogy a materializmust hipotézisként kezeli, amely éppen módszertani funkciója révén válhat tudományosan ellenőrzött elméletté, miközben mint elmélet elveszti „metafizikai” jellegét, ugyanis csak alkalmazott formában marad meg. A filozófikum Lenin felfogásában nem maradhat fenn tiszta formában, nem futhat ki a végtelen felé; a filozófikum egy – materialista – elv, egy hipotézis és egy alkalmazás. Az elv egyetlen szerepe a hipotézis motorjának beindítása; az elv egy bizonyos meghatározott irányba, a tények irányába tájolja be a hipotézist, és az információk egyetlen csatornáját nyitja meg a tények és a hipotézis között. Ezzel a hipotézis már csak módszertani funkcióját őrzi meg, és egyetlen feladata az marad, hogy a tények fényében tudományos elméletként fogadja el önmagát. De a hipotézis, amint említettük, modell is: a kérdés az, hogy ez a modell, a marxi modell, honnan, milyen megfontolásból származik. Egy zseniális gondolatból, mondja Lenin; vajon az a „zseniális gondolat” filozófiai-metafizikai jellegű vagy a megismert valóság teljes átlátásából származik, s ha az utóbbi eset érvényes, akkor vajon ez a gondolat eleve nem filozófiai?

Úgy gondoljuk, nem kell bizonyítani azt, hogy a marxi gondolat lenini felfogása – Lenin felfogása, hogy a teljes magyarázatra való törekvés a teljes magyarázatot láttatja Leninnel Marxban is. Nem véletlen, hogy Lenin nem hivatkozik a „spekulatív” Marx-művekre, sőt az sem, hogy a „zseniális gondolat” mozzanatát nem elemzi, hanem eleve mint a teljes valóságmagyarázat elvét kezeli. A teljes magyarázat elve: spekulatív elv, de az általános mozzanat ebben a spekulációban nem a dedukciót, hanem a részleges indukciót implikálja. Indukció ez, mert a tényekből kíván kiindulni, és ezt a követelményt teljesíteni is tudja, de részleges, mert a deduktív mozzanatot teljesen kiiktatni nem tudja (a „zseniális gondolat” a tények előtt van), és a tények kiválasztása is dedukciós igényű, vagyis az általános elv (a materializmus) szerint megy végbe. Az elv úgy válik módszeré, hogy a „tényeket” az elv szerint választjuk ki az események diffúz halmazából: az ilyen „tény” már nem tény önmagában, hanem egy összefüggésrendszer eleme, az

ilyen „tény” lényege többé nem saját minősége, hanem az, amit az összefüggésrendszer tényezőjeként megtestesít. Az elv (materializmus) itt átmegy a dialektikába mint módszerbe; de ez a dialektika az összefüggésrendszert *elvé* olyan fejlődésrendszerként értelmezi, amelyben a tények rendezettek; amint láttuk, a teljes magyarázat elve a világot megismert világnak veszi, amelyben a tények rendezett, végül is egy irányban perdülő elemek módjára viselkednek.

Nyilván itt kell keresnünk a teljes magyarázat elvének filozófiai jellegét: a tudat a világhoz tapad, és mint rendezett világot fogja fel; az elv, amit megfogalmazott, a szemlélet módszerévé válik, vagyis a világot valóban rendszerezi, hatékonysága ugyanis abban van, hogy a tudatot a cselekvés tudataként a változtatás eszközévé teszi. A tudat a metafizikai filozófiával szemben itt nem önmagára irányul, hanem a világra, amelyből kinőtt, de amit mint a világ része, mint egy tény, a változtatás gyakorlati formájában nemcsak értelmez, hanem el is sajátít. Ebben az elsajátításban mégis tudatként nyilvánul meg: spekulatív mozzanatok hordoz. Elve: spekulatív; módszere – szintén az: „A szociológiában dialektikus módszernek... Marx és Engels semmi mást nem nevezett, mint a tudományos módszert, amelynek lényege az, hogy a társadalmat élő, folytonos fejlődésben levő szervezetnek tekintjük...” (151.), de ez a spekulativitás a korra irányul, tehát nem hoz létre totalitás-modellt, metafizikai filozófiát, nem válik a tudat öntudatává, hanem a kortudat öntudataként nyilvánul meg. A teljes magyarázat elve kizárja a totalitás-elvet, de viszonyuk mégsem tekinthető a filozófia és a non-filozófia viszonyának: a teljes magyarázat mint elv csak abban különbözik a totalitás-elvtől, hogy ellenkező iránya van, vagyis a végteleen helyett a konkrét valóság felé irányul.

Bármennyire furcsának tűnjék is, de a két elv egyaránt tartalmaz etikai mozzanatot is: a hit etikai mozzanatát, a fejlődésben való hitet, a világ és a gondolkozás törvényei azonosságának, a világ megismerhetőségének hitét, illetve a világ, a társadalom megváltoztathatóságának hitét. Különbösen még a legegzeztaabb tudomány sem mentes a filozófiai és etikai mozzanattól, miért volna mentes tőle éppen a társadalomtudomány?

Ferdinánd Gonseth *Einstein* elméletének elemzése során kimutatja, hogy a kutató mindig kénytelen dönteni, választani az „evidenciák között, kénytelen értékelní egy sor körülményt és következményt”. „Látni kell, hogy mit érdemes megőrizni és mit kell kiküszöbölni; ebből egy elvet is fel lehet állítani, az optimális kedvezés elvét. Ami engem illet, ezt inkább az *optimális idomítás* – alkalmasság – elvének nevezném...” „Ám egy olyan kutatás, amely egy időben a vizsgálat szabadsága és a tapasztalatok felé való nyitottság mellett döntött, egy olyan kutatás, amely vállalja a feladatot, hogy ezeket az optimális idomítás érdekében összeegyeztesse – az ilyen kutatás már e tény által metodológiai autonómiát szerzett. Az ilyen kutatás visszautasíthat minden filozófiát, amely nem belőle indul ki... Mi több, hogy következetesen végigvgyük a gondolatot, azt mondjuk: az a kutatás, amely magáévá teszi ezt a módszert, magára vállalja a filozófia központi intencióit is, azt, hogy megismerésünk minél jobb legyen, jó legyen a lehetőség teljes mértékében.” (Lásd *Știința și sinteza* c. kötet, E. P. 1969, 33–44.)

Véleményünk szerint a teljes magyarázat elvében megmutatkozik a filozofikum és az etikum is, sőt ez az elv eleve metodológiai-filozófiai igényt fejez ki abban az értelemben, ahogy ezt Gonseth megállapításában láttuk. Vajon éppen az a társadalomtudomány ne rendelkezne egy ilyen metodológiai érvennyel, amelynek „tudományos értéke az, hogy felfedi azokat a különös (történelmi) törvényeket, amelyek valamely adott társadalmi organizmus keletkezését, fennállását, fejlődését, pusztulását és egy másik, magasabb rendű organizmussal való felváltását szabályozzák”? (153.) Vajon nem fakad egy filozófiai értelmű metodológia abból a döntésből, amit ez a kifejezés: „magasabb rendű” – rejt magában; hiszen ez a „magasabb rendű” még nem létezik, és mégis ennek a nevében válogatják ki a tényeket, fogadják el, vagy teszik zárójelbe az evidenciákat? A döntést persze nem lehet tiszta etikai mozzanatként értékelní, szerepe van benne a kutató tapasztalatainak, intellektuális intuícióinak, és nem kevésbé, sőt gyakran túlnyomóan, az ideológiai-világnézeti mozzanatoknak is. Lenin esetében a teljes magyarázat elvének alkalmazását az ilyen mozzanatok egész sora

határozza meg, de opciójának talaja a proletariátus történelmi küldetésébe vetett hite; és Lenin esetében ez a hit korántsem azonos valamiféle utópisztikus hittel, a jövőbe vetett hittel, ez a hit nála egybeesik a harc szükségességének tudatával. Így ír: „... a *Tőke* – a tudományos szocializmust kifejtő legfőbb és alapvető mű – a jövőt illetően a legáltalánosabb célzásokra szorítkozik, csak azokat a már meglevő elemeket fürkészte, amelyekből az eljövendő rend kinő.” (170.) Ezért az a kérdés, hogy minek kell lennie, meddő kérdés; a teljes magyarázat elve a jelenre irányul, ebben van filozofikuma, abban tehát, *ahogyan* a jelent kezeli: ahogyan a jelent mozgó struktúraként, egy magasabb rendű struktúra felé való elmozdulásában látja.

*

A filozófia egyik jellegzetessége az, hogy az elmélet meghaladja benne a gyakorlati tevékenységet, és a gyakorlatban csak mozzanat formájában meglevő újat már valami készszel, a megalkotott totalitás-moddal helyettesíti. Az így létrehozott modell, a gyakorlattal szemben, sohasem mozgósító jellegű, mert a pozitív mozzanattal egyetemben egy negatív mozzanatot, a befejezettséget és az ezzel járó vagy inkább a befejezettséget sugalló zártságot is hordozza. A gyakorlat viszont nyitottságot követel: önmaga belső igazolása az, hogy nem a pozitív mozzanattal, hanem a negatívval, vagyis a célkitűzéssel méri fel magát, azzal, ami emberi irányt biztosít számára. A gyakorlat így mindig magába foglalja a célkitűzésen kívül a cél irányát is. A gyakorlatra éppen ez a kettősség jellemző: jelen van benne az aktív mozzanaton kívül egyrészt a cél, a tevékenység eszmei rugója, másrészt a cél iránya, vagyis egy eszményi, egy megvalósíthatónak tekintett mozzanat, egy olyan elem, ami felé a célt irányítani kell, vagyis ami már legalább ideális formában adva van. Ez belső ellentmondás: egyrészt teleológia, másrészt finalitás, egyrészt folyamat, másrészt annak lezárása. A gyakorlat úgy oldja fel saját belső ellentmondását, hogy *visszafelé*, a feltételek szempontjából önmagát mint meghatározott gyakorlatot fogja fel, és a realitást szembehelyezi saját teleologikumával és saját finalitásával. Vagyis a gyakorlat kénytelen egy külső ellentmondással helyettesíteni belső ellentmondását még akkor is, ha a realitás mint

ilyen a maga kész mivoltában tagadja a folyamatot, a változást, vagyis magát a gyakorlatot. Ha ezt a tagadást most már ismét csak finalitásnak nevezzük, akkor kiderül, hogy a gyakorlati tevékenység egy pozitív (a jövőben megvalósítandó, de eszmeileg adott) és egy negatív (a múlt által adott) finalitás pólusai között lejátszódó teleologikus tevékenység, amely lényege szerint kétfelé is nyitott marad.

A filozófia talán éppen e kettősség egyfajta megszüntetésének eszköze, és finalitása szintetikus finalitás, amely megszünteti a pozitív és negatív finalitás kínzó kettősségét; de végül is negatív módon szünteti meg azt. Ezért kerül háttérbe a történelem nyitott korszakaiban. A filozófia az eszményit, vagyis a jövőt és a meghatározottságot, vagyis a múltat azzal szünteti meg, hogy a totalitás-modellt kiragadja a pólusok köréből, az objektív igazságok köréből, és azokat a totalitásra vonatkozó kijelentések logikájával helyettesíti. De ez a kiragadás a filozófia hátránya a gyakorlattal szemben: az emberek élni akarnak, átélni világukat, és ezért valahol megtagadják a metafizikát.

Ez a filozófia szempontjából negatív mozzanat pozitív értéket fejezhet ki, ha nem tudatlanságból származik. A tudatosan átélt kor az élet teljességének érzését ajándékozza a harcosoknak: a kétely, amely a filozófia státútumának velejárója, nem hatja át a cselekvést, és a tett duzzadó önbizalommal vizsgálja önmagát. Ebben van értéke: hatékonyságában, abban, hogy önmagát újratermeli, vagyis nem csupán kételymentes, de hiányzik belőle a rombolás tébolya is; a tettet építő tett nem semmisítheti meg saját létfeltételeit. A tudatosan átélt kor, a gyakorlat, a cselekvés kora megteremti a maga „gyakorlati filozófiáját”. Ha nem félnénk már lejáratott vagy elkoptatott kifejezések használatától, akkor „életfilozófiát” mondhatnánk. Az életfilozófia a kor tudatában magát a filozófiát helyettesíti, s ha a filozófia fogalmát nemcsak a metafizika értelmében használjuk, akkor nyugodtan így mondhatjuk: a filozófia egyik formája jut uralomra a filozófia másik formája felett, ám az is igaz, hogy az a bizonyos „másik”, az a bizonyos metafizikai törekvés potenciálisan jelen van már, hiszen a kor korlátait már mérni kezdi a gyakorlatban elmerült emberi tudat.

Így felbukkan a „tisztá” filozófia igénye: ismét létre kell hozni az Egész képét, a totalitásnak, az egésznek azt a

modelljét, ami több, mint egy kor, minden tudásával és sejtésével egyetemben; a kortudaton túl a filozófia a tudat öntudata: a filozófiában a kortudat megpillantja azt a finalitást, amit elérni és megragadni ugyan sohasem képes, de ami negatív mozzanata ellenére pozitív: hiszen maga a teljesség. És ha egy kortudat lemond saját öntudatáról, az valóban a filozófia végleges csődjét jelenti, ha viszont eleget tesz a teljes magyarázat elvének, csupán azt jelenti, hogy a kor reális megváltoztatásának követelménye a gyakorlatot állítja előtérbe, és a kortudat a finalitás helyett a teleologikum felé fordul, önmagát csak mozgósító-elméleti szerepben tudja elképzelni, és ezért kénytelen megtagadni saját elméleti lényegét, a filozófiát. A filozófia hiánya ezért kortünet, és mint kortünet: átmeneti tünet. És nagyon jó dolog az, ha egy ilyen korban a kortudat kielégítő magyarázóra talál: Leninre, aki felismeri a realitás reális igényeit, rendszerezi az alaptörékvéseket, és eleget tesz a teljes magyarázat elvének is. Mert a teljes magyarázat elve valahol empiria ugyan, de minden totalitás-modell az elméletté szerveződött empiriából indul ki: önmaga nem tudja megadni a teljes magyarázatot, mert akkor maga is empirikus maradna. Így a filozófia hiányának a kora mindig a filozófia igénylésének a kora is: a köztudat sohasem olyan éhes a filozófiára, sohasem követeli annyira a filozófiát, mint ilyen korokban. Ez az igény azután, előbb vagy utóbb, létrehozza kielégítésének eszközét is: azt a „másik” filozófiát.

1970